

Comparative Comparison of the Views and Thoughts of Mulla Sadra and Bryan Lawson on Creativity and the Coming-into-Being of the Architectural Work

Parisa Shahverdy ¹

¹ Department of Architecture and Urban Planning, Technical and Vocational University (TVU), Tehran, Iran .pshahverdy@tvu.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 62

Volume 23

Page 68 to 83

Submission Date: 2025/12/27

Review Date: 2026/03/19

Acceptance Date: 2026/05/17

Publication Date: 2026/06/22

Keywords

Creativity,
Architectural Design Process,
Bryan Lawson,
Mulla Sadra,
Islamic Wisdom and Art.

Cite this article

Shahverdy, P. (2026). Comparative Comparison of the Views and Thoughts of Mulla Sadra and Bryan Lawson on Creativity and the Coming-into-Being of the Architectural Work. *Islamic Art*, 23(62), 68-83.

[dori.net/dor/20.1001.1.
***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.569100.2450)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.
2026.569100.2450](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.569100.2450)

ABSTRACT

In the architectural design process, creativity, as the creative force of the human mind, plays a key role in the emergence of works. The present research aims to reflect on the process of creativity by comparatively comparing two different approaches; the first approach belongs to Bryan Lawson, a contemporary researcher in the field of architecture and psychology, and the second approach relates to the Iranian philosopher Mulla Sadra. The research is of a theoretical-developmental type and has been conducted using a descriptive-analytical method and employing the method of comparison and analogy. Data have been collected qualitatively through library studies. The findings of the research indicate that both thinkers consider creativity to be the result of the interaction between conscious and unconscious activities of the mind, with the difference that Lawson explains the process of creativity in the form of cognitive stages such as engagement with the problem, the incubation period, and the emergence of the idea, while he does not fully clarify the reason and ultimate origin of the emergence of the idea. In contrast, Mulla Sadra, relying on the foundations of Transcendent Philosophy, considers creativity to be an existential process in which the idea is formed in the levels of perception and the imaginal world and, in a gradual journey from potentiality to actuality, leads to the objective realization of the work. The results of the research indicate that the difference between Lawson's and Mulla Sadra's views is not merely a difference in the method of analysis, but is rooted in two fundamentally different conceptions of the creation of the architectural work; one with a problem-oriented and cognitive approach, and the other with an ontological and meaning-oriented perspective. This distinction can provide a theoretical basis for rethinking the concept of creativity and how the architectural work is realized, especially within the framework of Islamic architecture and art.

Research Objectives:

1. Explaining and deepening the theoretical understanding of creativity and the process of creating the architectural work based on a comparison of the views of Mulla Sadra and Bryan Lawson.
2. Utilizing the research findings to enhance designers' awareness and improve educational approaches regarding the process of creating the architectural work.

Research Questions:

1. How is the nature of creativity and the process of the coming-into-being of the architectural work explained in the thoughts of Mulla Sadra and Bryan Lawson?
2. Regarding creativity and the coming-into-being of the architectural work from the perspective of Bryan Lawson and Mulla Sadra, what commonalities and differences exist?

Introduction

The creation of an architectural work can be realized from its most elementary form to its most transcendent level. The distinction between these levels must be sought in the process that is traversed from the moment of the formation of the idea to the objectification of the architectural work. This process is called the design process, and its analysis falls within the domain of design research. The design process consists of a set of complex mental, perceptual, and analytical activities that occur in the course of identifying the problem, processing information, and arriving at a solution. Although at first glance, the design process and the creation of an artwork, from the birth of the idea to the creation of a tangible physical form, may seem to be a subject within the realm of artistic discussions; in a broader perspective, it is a philosophical and wisdom-related subject. It is an issue tied to human nature, the mode of perception, creativity, and the relationship between the mind and reality, and therefore connects with various fields of the humanities. During the design process, the designer creatively seeks a solution to the design problem, and in this context, creativity, as one of the highest manifestations of human thought, plays a decisive role in the creation of the architectural work. The human being has realized their ability to shape their own destiny and has been able to create new achievements in the fields of science, technology, humanities, and art (Nasr Isfahani, Farrokhi, Amiri & Salahshouri, 2015/ Boroon, Heidarie, Bakhtiar Poor & Boroon, 2013). Creativity also plays an undeniable role in the architectural design process and is in fact the main key to the creation of the work. Therefore, creativity and design courses form the backbone of architectural education (Mutlu Danaci, 2015: 1309). Creativity is often defined based on two main requirements: innovation and effectiveness (Medel Vera, Britton & Francis Gates, 2025: 2), and being creative means adding value to the design work (Doheim & Yusof, 2020).

Given the importance of the subject, the examination of the nature of creativity and the mechanism of creativeness has attracted the attention of contemporary researchers in recent decades. Among them, Bryan Lawson, a professor at the University of Sheffield with expertise in the fields of architecture and psychology, has over about four decades of research explained the design process and creative thinking and has published influential works in this field (Lawson, 2002). Lawson's approach is based on the cognitive analysis of the design process and the examination of how ideas are formed in the designer's mind.

Although design research is recognized as a new field among contemporary researchers, addressing the issue of creativity and creation has a long history in philosophical thought. Centuries ago, Islamic philosophers addressed the explanation of the levels of

perception, imagination, and artistic creation. Among them, Mulla Sadra, the prominent philosopher of the eleventh century AH and the founder of Transcendent Philosophy, by proposing concepts such as the primacy of existence, the gradation of existence, and the position of the imaginal world, offers a profound and ontological perspective on creativity and the process of realizing the work; a perspective that can open new horizons for understanding the nature of artistic and architectural creation.

The present research aims to achieve a deeper understanding of the hidden layers and the origins of the formation of creativity and the creation of the architectural work. For this purpose, the views and thoughts of two thinkers from two different epistemic and cultural contexts, Mulla Sadra in Islamic wisdom and Bryan Lawson in contemporary design theory, are comparatively examined. It seems that these two approaches, despite fundamental differences in their theoretical foundations, have significant points of commonality and difference that can lead to a more comprehensive understanding of creativity and the design mechanism. A comparative study of these views, in addition to explaining the philosophical and cognitive dimensions of the design process, can help enhance designers' awareness in consciously encountering the process of creating a work and can also be helpful in the field of architectural education.

The present research is of a theoretical-developmental type and has been conducted with a descriptive-analytical approach. The logic of inference in this research is based on the comparison and analogy of views and perspectives. For this purpose, first, the theoretical foundations and views of Bryan Lawson and Mulla Sadra regarding creativity and the process of creating a work have been examined and analyzed. Then, by systematically comparing these two theoretical frameworks, their points of commonality and difference have been extracted and explained, and finally, based on this comparative analogy, the results of the research have been inferred. The research data are qualitative in nature and have been collected through library studies. The sources used include the original works of Mulla Sadra, the writings of Bryan Lawson, and also related interdisciplinary research in the fields of philosophy, architecture, and design research. Data analysis has been carried out through interpretive reading and conceptual analysis, and an attempt has been made to examine the key concepts of both perspectives within their own specific theoretical contexts.

Reflection on the concept of creativity has always attracted the attention of researchers, and various studies have been conducted on this subject, some of which are briefly mentioned. Among the conducted studies is an article titled "Creativity from the Perspective of Mulla Sadra's Epistemology and Its Educational Implications," which, while examining creativity from the perspective of Sadra Shirazi and considering the epistemological foundations of Mulla Sadra, has inferred principles and methods for

fostering creativity in the form of seven foundations (Hosseini & Mahmoudi, 2010). Khiabani, in his article, while referring to the concept of imagination, has examined this concept by relying on the views of mystics and has introduced commonalities in the views of thinkers such as Rumi, Ibn Arabi, and Mulla Sadra regarding imagination (Khiabani, 2011). Kohannouh Nejad and Khanifar, in their research, while explaining creativity from the perspective of Sadrian philosophy and Quranic teachings, have presented an organizational model based on Islamic wisdom (Kohannouh Nejad & Khanifar, 2025). Nikrroush and Sabernezhad, in a study titled "Re-recognition of the Place of Imagination in Architecture Relying on the Masnavi Manavi," have addressed the recognition of the various dimensions of imagination and its role in the creation of architectural works and have concluded that architecture possesses an artistic essence and relies on the architect's imagination and comes from the depth of their mentalities (Nikrroush & Sabernezhad, 2019).

The present research, while examining the nature of creativity from the perspective of design research and Islamic wisdom, compares these two views on the subject of creativity and analyzes its place and manner of emergence in the architectural design process, which is the distinguishing feature of this research compared to previous studies.

Conclusion

Reflecting on the views and thoughts of Bryan Lawson and Sadr al-Muta'allihin Shirazi, it can be concluded that the creation of an architectural work is the result of the interaction of two essential components: first, the designer's prior knowledge, information, and awareness, and second, creativity; a component without which no plan or idea will reach objective embodiment. In the architectural design process, the architect employs their collection of intelligibles, memories, and prior experiences and, if necessary, by acquiring new information, tries to link and integrate this data with the demands and constraints of the design. However, the fundamental factor in the creation of an artwork is the design idea. Something that originates from the inner and esoteric realm of the architect.

From the perspective of Sadrian wisdom, the idea is of the nature of presential knowledge and can be realized in intellectual or imaginal levels. The architect, with the help of their creative faculty, creates imaginal forms in the imaginal world that prepare the ground for the objectification of the architectural work. These imaginal forms have different levels, and their realization depends on the capacity, existential breadth, and perceptual essence of the architect. In this framework, architectural creation is

considered not merely the result of combining data, but an existential, gradual, and meaningful process.

In contrast, Bryan Lawson, with a cognitive and empirical approach, shows that ideas do not appear randomly; rather, they are the result of the designer's study, pursuit, and continuous effort. From his perspective, creativity is an inherent human trait that is formed within the context of the design process and through the interaction between conscious efforts and unconscious mental processes. The creation of an architectural work in this framework includes stages such as active engagement with the problem, the incubation period, the emergence of the idea, and finally the conscious evaluation and selection of the solution.

The findings of the research indicate that both perspectives emphasize the composite nature of the design process from conscious and unconscious activities, with the difference that Lawson's theories mainly describe and categorize the cognitive stages of the design process and in many cases do not go beyond explaining the existential foundations and the ultimate reason for this process. In contrast, Mulla Sadra, relying on ontological foundations and a meta-material perspective, interprets the process of creating the work in connection with the levels of perception, imagination, and existential realization.

From this perspective, the importance of this comparison for understanding, critiquing, and creating Islamic art and architecture becomes evident. This research shows that creativity in Islamic architecture cannot be reduced merely to formal innovations or problem-solving; rather, it must be considered an existential process in which the architectural work journey from the level of imagination to the level of objectivity. Accordingly, the criterion for distinguishing between an authentic Islamic architectural work and a work merely influenced by the outward components of Islamic architecture lies not in the final form but in the manner of the work's coming-into-being and the quality of its creative process.

Ultimately, the difference between Mulla Sadra's and Bryan Lawson's views on creativity is not merely a difference in the method of analysis or theoretical language; rather, it is rooted in two fundamentally different conceptions of the creation of the architectural work. One considers it an existential, teleological process based on the levels of perception and imagination, and the other regards it as the result of the interaction of cognitive processes and problem-solving in the designer's mind. This distinction can provide a theoretical basis for rethinking the concept of Islamic creativity and can pave the way for a deeper approach in the education, critique, and creation of contemporary Islamic architecture.

References

- Bani-Asadi Baghmirani, M., Hosseini, S. B., & Shahcheraghi, A. (2024). The empty space: The locus of manifestation and perception of meaning in Islamic architecture (A study of the impact of empty spaces on the audience, based on Mulla Sadra's views). *Islamic Art Studies*, 21(53), 63–80. [in Persian]
- Boroon, S., Heidarie, A., Bakhtiar poor, S., & Boroon, S. (2013). The Effect of Creative Problem Solving Training on Creativity Components of Students. *Journal of Innovation and Creativity in Human Science*, 2(8), 55-68.
- Ceylan, S., Sahin, P., Secmen, S., Somer, M.E., & Suher, H.K. (2024). The contribution of digital tools to architectural design studio: A case study. *Ain Shams Engineering Journal*, 15 (7), 1-8.
- Doheim, R.M., & Yusof, N. (2020). Creativity in architecture design studio. Assessing students' and instructors' perception. *Journal of Cleaner Production*, 249.
- Habibollahi, R., Amani, M., & Sadatizadeh, S. (2024). The principle of Mahdism in divine religions from Mulla Sadra's perspective and its reflection in the calligraphic inscriptions of Safavid metal vessels. *Islamic Art Studies*, 21(54), 211–224. [in Persian]
- Hosseini, A. S., & Mahmoudi, N. (2010). Creativity from the perspective of Mulla Sadra's epistemology and its educational implications (With emphasis on principles and methods). *Andisheh-haye Novin Tarbiyati*, 6(2), 91–126. [in Persian]
- Hosseini, S. N., Ghasemi, H. M., & Khorrami, M. (2024). Examining the cognitive obstacles to creativity from the perspective of Islamic teachings. *Ma'rifat va Basirat Islami*, 2(1), 56–70. [in Persian]
- Javadi, M., Kouhi, T., & Baran, S. (2012). Mental existence from Mulla Sadra's perspective. *Hikmat Sadraei*, 1(1), 33–46. [in Persian]
- Karami, M. R., Movahedi, A., Safhehian, M., & Mansouri, S. (2025). The place of divisions of intellectual perception in Mulla Sadra's philosophical system and its relation to other perceptions. *Ma'rifat va Basirat Islami*, 3(4), 1–14. [in Persian]
- Khiyabani, B. (2011). Imagination in Rumi's Masnavi. *Erfan-e Islami*, 8(30), 0–0. [in Persian]
- Kohanhooshnejad, R., & Khanifar, H. (2025). Creativity from the perspective of Sadraian philosophy, Quranic teachings, and narrations: Presenting an organizational model based on Islamic wisdom. *Falsafeh-ye Din*, 22(1), 63–81. [in Persian]

- Lawson, B. (2010). *Ancheh Tarahan Midanand* (M. R. Shahi, Trans.). Yazda Publications. (Original work published 2004). [in Persian]
- Lawson, B. (2011). *Tarahan Chegoneh Miandishand* (H. Nadimi, Trans.; 4th ed.). Shahid Beheshti University Press. (Original work published 1980). [in Persian]
- Lawson, B.R. (2004). Schemata, gambits and precedent: some factors in design expertise. *Design Studies*, 25(5), 443-457.
- Lawson, B.R. (2005). *How designers think: The design process demystified* (4th). Oxford: Architectural Press.
- Medel Vera, C., Britton, S & Francis Gates, W. (2025). An exploration of the role of generative AI in fostering creativity in architectural learning environments. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 9: 1-12.
- Mutlu Danaci, H. (2015). Creativity and knowledge in architectural education. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 174: 1309-1312.
- Nasr Esfahani, A., Farrokhi, M., Amiri, Z., & Salahshouri, R. (2015). The impact of organizational health on organizational entrepreneurship with the mediating role of creativity climate. *Modiriyat-e Nowavari*, 4(2), 135–153. [in Persian]
- Nasr, S. H. (2015). *Honar va Ma'naviyat-e Islami* (R. Ghasemian, Trans.; 3rd ed.). Hekmat Publications. (Original work published 1987). [in Persian]
- Nikroush, R., & Sabernejad, Z. (2019). Recognition of the place of imagination in architecture based on the Masnavi-i Ma'navi. *Adabiyat-e Erfani va Ostureh-shenakhti*, 15(56), 281–310. [in Persian]
- Raeisi, A., Ahmadi Saadi, A., & Akhgar, M. A. (2024). Examining the reciprocal relationship between man and God in the mystical thought of Sadra Shirazi. *Ma'rifat va Basirat Islami*, 2(1), 34–44. [in Persian]
- Richard, Paul., & Elder, Linda. (2019). *The Nature and Functions of Critical and Creative Thinking*. Foundation for Critical Thinking. Pennsylvania State University.
- Sadr al-Din Shirazi, M. b. I. (2002). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Arba'ah al-Aqliyah* (Vol. 1, 2nd ed.). Mowla Publications. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. b. I. (2004). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Arba'ah al-Aqliyah* (Vol. 4, M. Khajavi, Trans.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Persian]

مقایسه تطبیقی آرا و افکار ملاصدرا و برایان لاوسون در باب خلاقیت و هستی‌یافتن اثر معماری

پریسا شاهوردی^۱

^۱ گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه ملی مهارت، تهران، ایران، Pshahverdy@tvu.ac.ir

چکیده

در فرایند طراحی معماری خلاقیت به‌عنوان نیروی آفرینندگی ذهن بشر، نقش کلیدی در پدیدآمدن آثار ایفا می‌کند. پژوهش حاضر باهدف تعمق در فرایند خلاقیت به مقایسه تطبیقی دو رویکرد متفاوت می‌پردازد؛ رویکرد نخست متعلق به برایان لاوسون، پژوهشگر معاصر حوزه معماری و روان‌شناسی و رویکرد دوم مربوط به حکیم ایرانی ملاصدرا می‌باشد. پژوهش از نوع نظری توسعه‌ای بوده و با روش توصیفی تحلیلی و بهره‌گیری از شیوه تطبیق و قیاس انجام شده است. داده‌ها به‌صورت کیفی و از طریق مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هر دو اندیشمند، خلاقیت را حاصل تعامل میان فعالیت‌های خودآگاه و ناخودآگاه ذهن می‌دانند با این تفاوت که لاوسون فرایند خلاقیت را در قالب مراحل شناختی همچون درگیری با مسئله، دوره نهفتگی و بروز ایده تبیین می‌کند، در حالی که تبیین چرایی و منشأ نهایی ظهور ایده را به‌طور کامل روشن نمی‌سازد. در مقابل، ملاصدرا با تکیه بر مبانی حکمت متعالیه، خلاقیت را فرایندی وجودی می‌داند که در آن ایده در مراتب ادراک و عالم خیال شکل گرفته و در سیر تدریجی از قوه به فعل، به تحقق عینی اثر منجر می‌شود. نتایج پژوهش حاکی از آن است که تفاوت دیدگاه لاوسون و ملاصدرا صرفاً اختلافی در روش تحلیل نیست، بلکه ریشه در دو تلقی بنیادین متفاوت از آفرینش اثر معماری دارد؛ یکی با رویکرد مسئله‌محور و شناختی، و دیگری با نگاهی وجودشناختی و معناگرا. این تمایز می‌تواند مبنایی نظری برای بازاندیشی در مفهوم خلاقیت و چگونگی تحقق اثر معماری، به‌ویژه در چارچوب معماری و هنر اسلامی فراهم آورد.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین و تعمیق درک نظری از خلاقیت و فرایند آفرینش اثر معماری بر پایه مقایسه دیدگاه‌های ملاصدرا و برایان لاوسون
۲. بهره‌گیری از یافته‌های پژوهش برای ارتقای آگاهی طراحان و اصلاح رویکردهای آموزشی پیرامون فرآیند خلق اثر معماری.

سوالات پژوهش:

۱. ماهیت خلاقیت و فرآیند هستی‌یافتن اثر معماری در اندیشه‌های ملاصدرا و برایان لاوسون چگونه تبیین می‌شود؟
۲. در باب خلاقیت و هستی‌یافتن اثر معماری از دیدگاه برایان لاوسون و ملاصدرا چه وجوه اشتراک و افتراقی وجود دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۶۲

دوره ۲۳

صفحه ۶۸ الی ۸۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶

تاریخ داوری: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلمات کلیدی

خلاقیت،
فرایند طراحی معماری،
برایان لاوسون،
ملاصدرا،
حکمت و هنر اسلامی.

ارجاع به این مقاله

شاه وردی، پریسا. (۱۴۰۵). مقایسه تطبیقی آرا و افکار ملاصدرا و برایان لاوسون در باب خلاقیت و هستی‌یافتن اثر معماری. *مطالعات هنر اسلامی*. ۶۸-۸۳، (۶۲)، ۲۳.

[dori.net/dor/20.1001.1.*
*****.*.*/](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.569100.2450)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.
2026.569100.2450](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.569100.2450)

مقدمه

آفرینش یک اثر معماری می‌تواند از ابتدایی‌ترین شکل تا متعالی‌ترین مرتبه خود تحقق یابد. تمایز میان این سطوح را باید در روندی جست‌وجو کرد که از لحظه شکل‌گیری اندیشه تا عینیت‌یافتن اثر معماری طی می‌شود. این روند فرایند طراحی نام دارد و واکاوی آن در حوزه طراحی‌پژوهی قرار می‌گیرد. فرایند طراحی شامل مجموعه‌ای از فعالیت‌های پیچیده ذهنی، ادراکی و تحلیلی است که در مسیر شناسایی مسئله، پردازش اطلاعات و دستیابی به راه‌حل رخ می‌دهد. اگر چه در نگاه نخست، فرایند طراحی و آفرینش اثر هنری، از زایش ایده تا خلق کالبدی محسوس، موضوعی در حیطه گفتگوهای هنرمندانه به نظر می‌رسد؛ اما در چشم‌اندازی وسیع‌تر موضوعی حکمی و فلسفی است. مسئله‌ای که به ماهیت انسان، نحوه ادراک، خلاقیت و نسبت ذهن با واقعیت گره خورده و از همین رو با حوزه‌های مختلف علوم انسانی ارتباط می‌یابد. در جریان فرایند طراحی طراح خلاقانه در پی یافتن راه‌حلی برای مسئله طراحی است و در این میان خلاقیت به مثابه یکی از عالی‌ترین جلوه‌های اندیشه بشری، نقشی تعیین‌کننده در آفرینش اثر معماری ایفا می‌کند. انسان به توانایی خویش در سرنوشت خود پی برده و توانسته است در زمینه علم، فناوری، علوم انسانی و هنر دستاوردهای نوینی را خلق نماید (نصراصفهانی، فرخی، امیری و سلحشوری، ۱۳۹۴ / Poor & Boroon, Heidarie, Bakhtiar, 2013). خلاقیت در فرایند طراحی معماری نیز نقشی انکارناپذیر دارد و در واقع کلید اصلی آفرینش اثر محسوب می‌گردد. از این رو درس‌های خلاقیت و طراحی ستون فقرات آموزش معماری را تشکیل می‌دهند (Mutlu, 2015: 1309). خلاقیت اغلب بر اساس دو الزام اصلی نوآوری و کارآمدی تعریف می‌شود (Medel, 2025: 2). Vera, Britton & Francis Gates, 2025) و خلاق بودن به معنای افزودن ارزش به کار طراحی است (Doheim & Yusof, 2020).

نظر به اهمیت موضوع، بررسی ماهیت خلاقیت و سازوکار آفرینشگری در دهه‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران معاصر قرار گرفته است. در این میان برایان لاوسون استاد دانشگاه شفیلد با تخصص در حوزه‌های معماری و روان‌شناسی، طی حدود چهار دهه پژوهش به تبیین فرایند طراحی و تفکر خلاقانه پرداخته و آثار تأثیرگذاری در این زمینه منتشر نموده است (Lowson, 2002). رویکرد لاوسون مبتنی بر تحلیل شناختی فرایند طراحی و بررسی نحوه شکل‌گیری ایده‌ها در ذهن طراح است.

هرچند طراحی‌پژوهی به عنوان حوزه‌ای نوین در میان محققان معاصر شناخته می‌شود، پرداختن به مسئله خلاقیت و آفرینش، سابقه‌ای دیرینه در اندیشه فلسفی دارد. قرن‌ها پیش، فلاسفه اسلامی به تبیین مراتب ادراک، خیال و آفرینش هنری پرداخته‌اند. در این میان، ملاصدرا، فیلسوف برجسته سده یازدهم هجری قمری و بنیان‌گذار حکمت متعالیه، با طرح مفاهیمی چون اصالت وجود، تشکیک وجود و جایگاه عالم خیال، دیدگاهی عمیق و هستی‌شناختی نسبت به خلاقیت و فرایند تحقق اثر ارائه می‌دهد؛ دیدگاهی که می‌تواند افق‌های تازه‌ای در فهم ماهیت آفرینش هنری و معماری بگشاید.

پژوهش حاضر باهدف دستیابی به درکی عمیق‌تر از لایه‌های پنهان و مبادی شکل‌گیری خلاقیت و آفرینش اثر معماری انجام شده است. بدین منظور، آرا و اندیشه‌های دو متفکر از دو بستر معرفتی و فرهنگی متفاوت، ملاصدرا در حکمت اسلامی و برایان لاوسون در نظریه معاصر طراحی، به‌صورت تطبیقی مورد بررسی قرار می‌گیرد. به نظر می‌رسد این دو رویکرد، علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین در مبانی نظری، دارای نقاط اشتراک و افتراق معناداری هستند که می‌توانند به فهم جامع‌تری از خلاقیت و سازوکار طراحی منجر شوند. مطالعه تطبیقی این دیدگاه‌ها، افزون بر تبیین ابعاد فلسفی و شناختی فرایند طراحی، می‌تواند به ارتقای آگاهی طراحان در مواجهه آگاهانه با فرایند خلق اثر کمک کرده و در حوزه آموزش معماری نیز راهگشا باشد.

پژوهش حاضر از نوع نظری توسعه‌ای بوده و با رویکردی توصیفی تحلیلی انجام شده است. منطق استنتاج در این پژوهش مبتنی بر مقایسه و تطبیق آرا و دیدگاه‌هاست. بدین منظور، ابتدا مبانی نظری و دیدگاه‌های برایان لاوسون و ملاصدرا در زمینه خلاقیت و فرایند آفرینش اثر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. سپس با مقایسه نظام‌مند این دو چارچوب نظری، نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها استخراج و تبیین شده و در نهایت بر پایه این قیاس تطبیقی، نتایج پژوهش استنتاج گردیده است. داده‌های پژوهش ماهیتی کیفی داشته و به شیوه مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده است. منابع مورد استفاده شامل آثار اصیل ملاصدرا، تألیفات و نوشته‌های برایان لاوسون، و نیز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مرتبط در حوزه‌های فلسفه، معماری و طراحی پژوهی است. تحلیل داده‌ها از طریق خوانش تفسیری و تحلیل مفهومی انجام شده و تلاش شده است تا مفاهیم کلیدی هر دو دیدگاه در بستر نظری خاص خود مورد واکاوی قرار گیرند.

تأمل در مفهوم خلاقیت همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است و تحقیقات مختلفی پیرامون این مقوله انجام یافته است که به‌اختصار به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد. از جمله پژوهش‌های انجام‌یافته مقاله‌ای با عنوان «*خلاقیت از منظر معرفت‌شناسی ملاصدرا و دلالت‌های تربیتی آن*» است که ضمن بررسی خلاقیت از دیدگاه صدرای شیرازی و با توجه به مبانی معرفت‌شناسی ملاصدرا، در قالب هفت مبنا اصول و روش‌هایی برای پرورش خلاقیت استنباط نموده است (حسینی و محمودی، ۱۳۸۹). خیابانی در مقاله خود ضمن اشاره به مفهوم خیال با اتکا به دیدگاه عرفا به بررسی این مفهوم پرداخته است و اشتراکاتی در دیدگاه اندیشمندانی مانند مولوی، ابن عربی و ملاصدرا در باب خیال معرفی نموده است (خیابانی، ۱۳۹۰). کهن‌هوش‌نژاد و خنیفر در پژوهش خود ضمن تشریح خلاقیت از منظر فلسفه صدرایی و آموزه‌های قرآنی به ارائه الگوی سازمانی مبتنی بر حکمت اسلامی پرداخته‌اند (کهن‌هوش‌نژاد و خنیفر، ۱۴۰۴). نیک‌روش و صابر‌نژاد در پژوهشی تحت عنوان «*بازشناخت جایگاه خیال در معماری باتکیه بر مثنوی معنوی*»، به شناخت ابعاد گوناگون خیال و نقش آن در خلق آثار معماری پرداخته و به این نتیجه دست یافته‌اند که معماری دارای ذاتی هنری بوده و بر تصور و تخیل معمار متکی است و از عمق ذهنیات وی برمی‌آید (نیک‌روش و صابر‌نژاد، ۱۳۹۸).

پژوهش حاضر ضمن بررسی ماهیت خلاقیت از منظر طراحی پژوهی و حکمت اسلامی، به مقایسه این دو دیدگاه پیرامون موضوع خلاقیت پرداخته و جایگاه و نحوه بروز آن را در فرایند طراحی معماری مورد واکاوی قرار می‌دهد که وجه تمایز پژوهش با پژوهش‌های پیشین می‌باشد.

مبانی نظری پژوهش

مفهوم خلاقیت

خلاقیت واژه‌ای عربی است که ریشه آن خَلَق است که در فرهنگ لغت به معنی به‌وجودآوردن آمده است (حسینی، قاسمی و خرمی، ۱۴۰۳: ۵۷). دهخدا خلاقیت را چنین تعریف می‌کند: خلاق از صفات اصلی باری تعالی است و قوه خلاقه نیرویی است که منجر به تولید صورت‌های بدیع می‌گردد. اصل خَلَق به معنی اندازه‌گیری و تقدیر است و چون آفریدن توأم با اندازه‌گیری است لذا خَلَق را آفریده و آفریدن معنی می‌کنند. خلاق صیغه مبالغه و از اسما حسنی است و دو بار در قرآن آمده است (حجر/۸۶، یس/۸۱). خلاق شخصی است که عقاید نو دارد. به اعتقاد باثر (۱۹۹۳) خلاقیت فرایندی فکری است که راه‌حلی برای یک مسئله ارائه می‌دهد. به عقیده گیلفورد به‌عنوان یکی از پیش‌گامان گرایش به این حوزه، خلاقیت شکل‌دادن به عناصر متداعی به‌صورت ترکیبات تازه است که با الزامات خاصی مطابقت داشته باشد و یا به شکلی مفید باشد (Richard & Elder, 2019). آنچه از دقت در تعاریف به دست می‌آید، آن است که خلاقیت فرایندی است که طی آن انسان خلاق توسط حواس، اطلاعاتی از جهان پیرامون کسب می‌کند و به شیوه‌ای نو و تازه که از شیوه دیگران متمایز است و از درونیات شخص خلاق برآمده است و منحصر به عوالم درونی اوست به بازآفرینی می‌پردازد.

خلاقیت و اندیشه طراحانه از دیدگاه برایان لاوسون

واژه طراحی هم اسم و هم فعل است. این واژه را هم می‌توان در اشاره به محصول نهایی به کار گرفت و هم در اشاره به فرایند عمل. در اینجا واژه طراحی به‌مثابه فرایند مدنظر می‌باشد. لاوسون معتقد است طراحی مستلزم فرایند ذهنی پیچیده‌ای از توانایی دست یازیدن به انواع زیادی از اطلاعات، درآمیختن آن‌ها در مجموعه‌ای منسجم از ایده‌ها و نهایتاً به‌وجودآوردن شکلی تحقق‌یافته از آن ایده‌هاست. به اعتقاد او طراحی مهارتی بسیار بغرنج و پیچیده است؛ اما این پدیده استعدادی اسرارآمیز نیست که تنها به افرادی با قدرت‌های ناشناخته اعطا شده باشد، بلکه مهارتی است که بسیاری از افراد همانند اجرای ورزش یا نواختن ساز باید تمرین کنند و بیاموزند (لاوسون، ۱۳۹۰: ۱۴). به بیان دیگر این توانایی به‌صورت ذاتی در همه افراد وجود دارد و بسته به میزان آمادگی فرد ظهور می‌یابد. استودیوی طراحی به‌عنوان قلب آموزش معماری مکانی است که دانشجویان از طریق تجربه و یادگیری عملی می‌آموزند که چگونه خلاقیت خود را پرورش دهند (1: Ceylan, Sahin, Secmen, Somer & Suher, 2024). بسیاری از مردم طراحی را یکی از خلاقانه‌ترین جست‌وجوهای بشری توصیف می‌کنند. در هنرهای خلاقه، از جمله طراحی، تمام نکته در این است که چیزی خلق شود که دیگران آن را تجربه کنند و به‌نحوی از انحا اصیل و جدید باشد و در عین بدیع بودن

زیبا و سودمند باشد. طراح می‌بایست طبیعت هنر و علم هر دو را درک کند و به‌علاوه قادر باشد طراحی کند (لاوسون، ۱۳۹۰: ۱۷۱).

پیش از مطالعه پدیده شگفت خلاقیت که برای طراحی نقش‌محوری دارد، ابتدا باید خود اندیشیدن مورد مطالعه قرار گیرد. واژه اندیشیدن همچون واژه طراحی در زبان روزمره کاربردهای متعددی یافته است. برای طراحان استدلال و تخیل مهم‌ترین نوع اندیشیدن می‌باشد. این نوع تفکر، خودآگاهانه و با تلاشی ارادی برای هدایت اندیشه در جهت حاصلی معین و با غلبه بر موانعی چند انجام می‌گیرد. این نوع تفکر، اندیشه تعاملی و مسئله‌گشایی است.

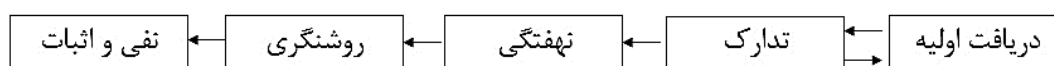
فرایند طراحی طبق تعریف در مغز اتفاق می‌افتد. در فرایند طراحی سلسله تصمیم‌گیری‌هایی شامل تحلیل، ترکیب، ارزیابی و تصمیم‌گیری باید طی گردد. تحلیل مستلزم کشف رابطه‌ها، جست‌وجوی نظم و نظام در اطلاعات موجود و دسته‌بندی کردن اهداف است. تحلیل عبارت است از نظم‌دادن و ساختار بخشیدن به مسئله. در مقابل، شاخصه ترکیب تلاش برای حرکت به جلو و خلق پاسخ برای مسئله است. مرحله ارزیابی متضمن سنجش منتقدانه راه‌حل‌های پیشنهادی در برابر اهداف شناسایی شده مرحله تحلیل است (لاوسون، ۱۳۹۰: ۴۲).

توافق عمومی بر این است که پنج مرحله را در فرایند خلاقیت می‌توان تشخیص داد که آن‌ها را دریافت اولیه، تدارک، نهفتگی، روشننگری و نفی و اثبات می‌خوانند. مرحله دریافت اولیه تشخیص وجود مسئله یا مسئله‌ها و تصمیم به حل آن‌ها می‌شود؛ بنابراین وضعیت مسئله به طور رسمی یا غیررسمی در ذهن فرموله و بیان می‌شود. این مرحله معمولاً بسیار کوتاه است، هرچند ممکن است سال‌ها دوام داشته باشد. در موقعیت‌های طراحی، به‌ندرت مسئله در ابتدای کار به‌روشنی معین شده است و این مرحله ممکن است تلاش چشمگیری را طلب کند. جالب است که بسیاری از طراحان باتجربه نیاز به وجود مسئله‌ای روشن را برای شروع کار خلاق ضروری دانسته‌اند. بسیاری از طراحان می‌گویند که زمانی بیشترین خلاقیت را دارند که مسئله از بیرون بر آن‌ها تحمیل می‌شود. این ممکن است با برخی دیدگاه‌های اخیراً رایج شده در آموزش طراحی در تقابل باشد که دانشجویان را در موقعیت‌های آزاد و باز قرار می‌دهند تا خلاقیتشان را رشد دهند (لاوسون، ۱۳۹۰: ۱۷۶).

مرحله تدارک مستلزم کوشش آگاهانه زیادی در جست‌وجوی راه‌حل مسئله است. در طراحی، میان این مرحله و مرحله نخست نوعی رفت‌و برگشت اتفاق می‌افتد؛ زیرا ممکن است مسئله دیگر بار فرموله و یا حتی ضمن کندوکاو در دامنه راه‌حل‌های ممکن، کاملاً از نو تبیین شود. نحوه استفاده طراحان خبره از سوابق ذهنی ذخیره شده نیز بسیار حائز اهمیت است (Lowson, 2004: 445). اما آنچه میان آن‌ها که درباره خلاقیت می‌نویسند مورد توافق است، این اعتقاد است که این مرحله سخت، فشرده و آگاهانه کار، غالباً دوره آرام‌تر نهفتگی را به دنبال دارد و پس از آن لحظه جادویی روشننگری اتفاق می‌افتد. این که چگونه و چرا ذهن انسان به این طریق عمل می‌کند کاملاً روشن نیست. برخی معتقدند در دوره نهفتگی، ذهن به تنظیم دوباره و آزمودن همه داده‌هایی که در دوره‌های پرکار قبلی جذب شده است،

ادامه می‌دهد. دوره نهفتگی همچنین ممکن است خطی فکری را به توقف کشاند و فرد وقتی دوباره به سراغ مسئله برگردد خود را برای رفتن به مسیری تازه آزادتر از قبل بیابد (لاوسون، ۱۳۹۰: ۱۷۷).

نهایتاً دوره نفی و اثبات فرامی‌رسد که طی آن ایده آزموده می‌شود و بسط و توسعه می‌یابد. باز هم باید به‌خاطر آورد که در طراحی، این مراحل آن‌طور که در این تحلیل بیان می‌شود منفک و مجزا نیستند. ممکن است دوره نفی و اثبات مکرر نامناسب بودن ایده را آشکار کند؛ اما جوهره آن امکان دارد هنوز معتبر باشد. شاید این امر منجر به فرموله کردن مجدد مسئله و دوره جدید کند و کاو شود و بدین ترتیب ادامه یابد (لاوسون، ۱۳۹۰: ۱۷۸). در واقع مراحل خلاقه فرایند طراحی شامل تناوبی است از دوره‌های کار سخت و دوره‌هایی آرام‌تر که تلاش ذهنی اندکی در آن صرف می‌شود. تصویر ۱ مراحل فرایند خلاقه را از دیدگاه لاوسون نشان می‌دهد.

تصویر ۱. مراحل فرایند خلاقه از دیدگاه لاوسون، منبع: نگارنده

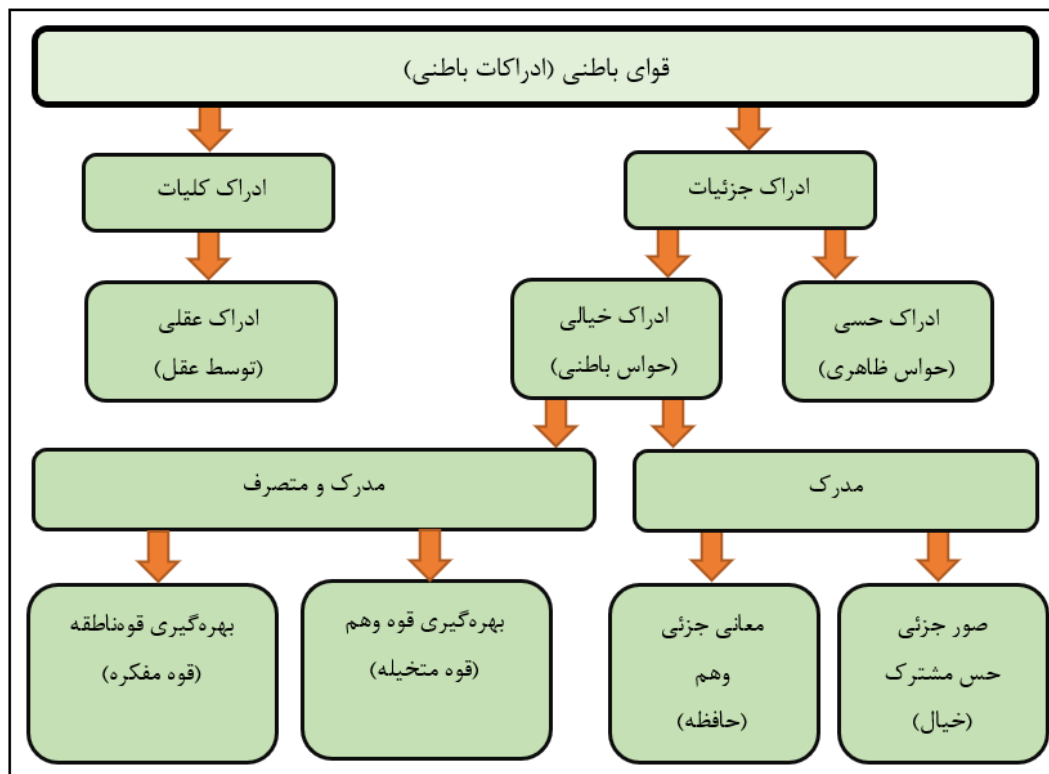
خیال و خلاقیت از نگاه صدرالدین محمد شیرازی (ملاصدرا)

در میان فلاسفه اسلامی ملاصدرا به خلاقیت توجه فراوانی نموده است. خداوند در قرآن دو نوع آفرینش برای خود بیان می‌کند: خلق به معنی آفرینش اشیای مادی از مواد و اشیای دیگر و امر به معنای آفرینش از عدم. در نشئه انسانی به نوع اول تولید و به نوع دوم خلاقیت اطلاق می‌شود. از منظر صدرای شیرازی انسان مثال خداوند در زمین است، از این جهت که ذهن انسان می‌تواند تصورات و تصدیقات محال یا معدوم را در ذهن خود بسازد و به آن‌ها احکام ایجابی و سلبی بدهد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۰۴). به این معنا که خداوند نفس انسان را به‌گونه‌ای ساخته است که توانایی دارد بیرون از حواس ظاهری خود صورت‌ها و اشیایی را بسازد و همه افراد قادرند در ذهن خود موجودات و پدیده‌های ذهنی ایجاد کنند. بر اساس این نظریه که از آن به وجود ذهنی تعبیر می‌شود نفس انسان قدرت ابداع‌گری دارد. در واقع وجود ذهنی به معنای قوه خلاق ذهن است. فیلسوفان مسلمان به‌ویژه ملاصدرا و شارحین حکمت متعالیه برای اثبات وجود ذهنی دلایل متعددی ذکر کرده‌اند (جوادی، کوهی و باران، ۱۳۹۱: ۳۵).

صدرا در کتاب اسفار اربعه، سفر چهارم: سفر از حق به خلق، به تشریح ماهیت نفس پرداخته و نفس انسان را شامل بر سه قوه می‌داند: قوای نباتی، قوای نفوس حیوانی و قوای باطنی (ادراکات باطنی). قوه باطنی جزئیات و کلیات را ادراک می‌کند. ادراک کلیات توسط عقل (ادراک عقلی) و ادراک جزئیات از طریق حواس ظاهری (ادراک حسی) یا حواس باطنی (ادراک خیالی) صورت می‌گیرد. حس باطنی یا فقط مدرک است و یا اینکه هم مدرک است و هم متصرف. اگر فقط مدرک باشد، می‌تواند مدرک صور جزئی و یا مدرک معانی جزئی باشد. مدرک صور جزئی حس مشترک نامیده می‌شود. حس مشترک قوه‌ای است که تمام صور محسوسات ظاهری بدان منتهی می‌گردد و حواس نسبت به آن مانند جاسوسانی هستند که اخبار نواحی مختلف را برای وزیر پادشاه می‌آورند. حس مشترک صور جزئی را درک می‌کند؛

اما آن‌ها را حفظ نمی‌کند. قوه‌ای که به واسطه آن صورت موجودات در باطن حفظ می‌گردد قوه خیال می‌باشد. مغایرت قوه خیال یا مصوره با حس مشترک در این است که حس مشترک قوه قبول صور و خیال قوه قبول و حفظ صور می‌باشد. حس مشترک صور را مشاهده می‌کند و خیال تخیل‌شان می‌کند. قوه خیال، قوه‌ای جوهری و باطنی و غیر از عقل و حس ظاهر بوده و دارای عالم دیگری غیر از عالم عقل و عالم طبیعت و حرکت می‌باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۰۴).

مدرک معانی جزئی وهم نامیده می‌شود و خزانه واهمه عبارت از حافظه است. قوه متصرفه، قوه‌ای است که کارش تصرف در مدرکاتی است که در دو خزانه خیال و واهمه مخزون شده یعنی در آن‌ها به واسطه ترکیب و تحلیل تصرف می‌نماید؛ بنابراین انسانی را به صورت پرنده‌ای و کوهی از زمرد و دریایی از جیوه ترکیب می‌دهد و این قوه اگر قوه وهمی حیوانی را در کار بگیرد، به نام متخیله نامیده می‌شود و اگر قوه ناطقه را در کار بگیرد به نام مفکره نامیده می‌شود. حس مشترک و خیال جایگاهشان بطن جلو مغز، متخیله متصرفه، جایگاهش بطن میانی مغز و حافظه جایگاهش بطن آخر مغز است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳: ۵۰). تصویر ۲ اجزای قوای باطنی را نشان می‌دهد.

تصویر ۲. اجزای قوای باطنی، مأخذ: نگارنده

بنابراین، صدرا ادراک را حاصل جمع مدرک و مدرک می‌داند (بنی‌اسدی باغمیرانی، حسینی و شاهچراغی، ۱۴۰۳: ۷۰). در فلسفه صدرایی انسان دارای سه نوع ادراک می‌باشد: ادراک حسی، ادراک خیالی و ادراک عقلی (کرمی، موحدی،

صافحیان و منصوری، ۱۴۰۴: ۲). براین اساس نفس انسان دارای سه مقام عقل و قدس، نفس و خیال و حس و طبیعت می باشد و به این ترتیب خیال و خلاقیت مرتبه ای از نفس آدمی به شمار می رود.

ملاصدرا همچون شیخ اشراق و ابن عربی برای خیال، مقامی بینابینی میان دو عالم مجرد و ماده قائل است. او در باب نهم سفر چهارم از اسفار اربعه عوالم انسانی را در قالب سه عالم توصیف می کند: عالم عقل، عالم نفس و عالم محسوسات یا طبیعت. عالم محسوسات که عالم مادیات است و کسب معرفت از طریق حواس طبیعی صورت می گیرد. عالم معقولات که عالم عاری از ماده بوده و درک مفاهیم کلی توسط عقل و به صورت شهودی و حضوری در این عالم اتفاق می افتد. عالم خیال که بین عالم محسوسات و عالم معقولات قرار دارد. در این عالم انسان اطلاعات حسی را فرامی خواند و به میل خود از نو می سازد. انسان در عالم خیال دست به ابداع می زند و از عدم پدیده هایی را به وجود می آورد. عالم محسوسات مشترک بین تمامی موجودات می باشد؛ اما عالم خیال و عالم معقولات مختص انسان است. انسان بسته به مراتب وجودی خود می تواند در هر سه عالم سیر کند و به شناخت متناسب به هر عالم دست یابد.

ملاصدرا معتقد است انسان حقیقت ذو مراتبی است که در ذات و گوهر خود دائماً در تحول و سیلان است (حبیب الهی، امانی و ساداتی زاده، ۱۴۰۳: ۲۱۴). از نظر وی علم از مقوله وجود است و مانند وجود از تشکیک و نوسان برخوردار است و مانند وجود دارای مراتبی است. علم و ادراک به یک معنی اند و بر انواع ادراکات مانند تعقل، تخیل و احساس اطلاق می گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۴۰ و ۲۴۱). وقتی که شخص چیزی را ادراک می کند علمی که از ادراک آن شیء به وجود می آید با شناخت فرد متحد و یکی می شود؛ بنابراین علم و معرفت نوعی تحول و تکامل نفس است و نفس با هر اندیشه ای که می یابد، وجودی تازه پیدا می کند. مفهوم اتحاد عاقل و معقول به معنی متحد گردیدن نفس به عقل فعال است. ملاصدرا در تحلیل وجود آدمی، علم را بنیان همه اوصاف می داند (رئیزی، احمدی سعدی و اخگر، ۱۴۰۳: ۳۴). از دیدگاه ملاصدرا علم به دو گونه حصولی و حضوری است. علم به یک شیء یا علم به ماهیت آن شیء است و یا علم به وجود آن شیء. در صورت اول علم به آن شیء حصولی و در صورت دوم علم به آن شیء حضوری می باشد. شناخت حضوری یعنی دریافت مستقیم و بدون واسطه واقعیت و شناخت حصولی یعنی دریافت غیرمستقیم و با واسطه. در علم حضوری که معمولاً در عالم عقل حاصل می گردد، وجود علم عین وجود معلوم است و انکشاف معلوم توسط عالم به واسطه حضور خود معلوم است. اما در علم حصولی، انکشاف معلوم نزد عالم به واسطه حصول صورت یا تصویری از آن حاصل می شود. علم حضوری اشکالی دارد از جمله علم بر خالق، علم بر ذات خود و علم بر آفریده ام. خلاقیت و صدور ایده از نوع سوم می باشد.

صدرا بین ادراکات خیالی تمایز قائل است و خیال را به دو گونه خیال متصل و خیال منفصل برمی شمرد. خیال متصل آن است که از اراده فاعل خود جدا نیست و خیال منفصل خیالی است جدا از فاعل خیال. در واقع خیال متصل خیال ارادی و خیال منفصل خیال خارج از اراده انسان است. قوه خیال در نفس انسان که وظیفه حفظ صور محسوسات را بر عهده دارد، همان خیال متصل است که انسان را قادر می سازد به صورت ارادی پدیده هایی را تصور کند. خیال منفصل

در مقابل خیال متصل قرار دارد و موطن آن در نفس آدمی نیست؛ بلکه منفصل از انسان و در عالمی دیگر قرار دارد که معمولاً به هنگام باز ایستادن حواس و کمی مشاغل حاصل می‌شود و رویا و مشاهده نام دارد. به نظر صدرا صورت‌های عالم خیال بسیار لطیف‌تر و قوی‌تر از صور مادی‌اند. بدین ترتیب صوری که عارف شهود می‌کند تنها صور عالم مثال نیست؛ بلکه صور مخلوق به واسطه خلاقیت نفس عارف و هنرمند نیز هست. قدرت قوه خیال از دیدگاه صدرا گاهی فطری و گاهی کسبی است و از جمله عوامل کسبی، کم خوردن و آشامیدن، بی‌خوابی زیاد، رهاکردن تن‌آسایی و رهاشدن از بند نرمی و لطافت است.

بحث و تحلیل یافته‌ها

در بخش‌های پیشین دیدگاه‌های براین لاوسون و صدرالم‌تألهین در پروسه آفرینشگری و بروز خلاقیت بیان گردید. اکنون به روش مقایسه و تطبیق به بررسی دو دیدگاه پرداخته می‌شود. هدف از این کار یافتن نقاط اشتراک و افتراق نظریات است که می‌تواند منجر به درک صحیح‌تر و عمیق‌تر از مفهوم خلاقیت گردد.

از دیدگاه صدرای شیرازی خلاقیت به معنی آفرینش چیزی از عدم می‌باشد. لاوسون نیز معتقد است که در هنرهای خلاقه می‌بایست چیزی خلق شود که اصیل و جدید باشد. در واقع هر دو دیدگاه تعریف مشترک از خلاقیت دارند که آن آفرینش پدیده‌ای بدیع و نو می‌باشد.

از نظر ملاصدرا انسان از هر حیث مثال معمار عالم در زمین است. خلاقیت از صفاتی است که خداوند از روی یکی از صفات عالی‌ه خود در انسان جعل و به ودیعه گذاشته و در واقع خلاقیت از ویژگی‌های روح می‌باشد. وی معتقد است همه افراد دارای قوه خیال هستند و همه می‌توانند در ذهن خود و به کمک قوه خیال، انواع تصورات و اقسام گوناگون پدیده‌ها و موجودات ذهنی را بیافرینند که به آن وجود ذهنی گفته می‌شود. از نظر لاوسون نیز خلاقیت فرایند پیچیده ذهنی است که مختص افراد خاصی نیست و همه افراد می‌توانند به آن دست یابند. در واقع لاوسون و ملاصدرا هر دو به ذاتی بودن این توانایی اعتقاد دارند.

لاوسون پنج مرحله را در فرایند خلاقیت مشخص می‌نماید که برخی از این مراحل در انطباق با آرای صدرالم‌تألهین می‌باشد. مرحله اول دریافت اولیه که مرحله تشخیص وجود مسئله، شناسایی وجوه مختلف مربوط به آن و فرموله کردن آن در ذهن می‌باشد. در این مرحله طراح بنا به تجربه و سابقه خود در امر طراحی اطلاعاتی که در ذهن دارد و برای طراحی پروژه سودمند خواهد بود دسته‌بندی می‌کند. همچنین سایر اطلاعات موردنیاز را از منابع مناسب گردآوری می‌نماید. این‌گونه کسب اطلاعات همان است که در فلسفه صدرا به علم حصولی تعبیر می‌شود. علمی که کسب آن از خارج صورت می‌گیرد. این فرایند توسط ادراک حواس ظاهری و باطنی صورت گرفته و صور یا معانی در قوه خیال و حافظه ثبت و بایگانی می‌شوند.

مرحله بعد مرحله تدارک است که با تلاش آگاهانه برای یافتن راه‌حل همراه می‌باشد. در این مرحله معمار هنرمندانه تلاش می‌کند نقطه وصلی مابین ضوابط و شرایط، خواسته‌های طرح، مباحث سازه‌ای و مانند این‌ها بیابد. این مرحله

معمولاً شامل دوره‌ای سخت و پرکار است و ممکن است مدت‌ها طول بکشد. به بیان صدرا در این مرحله خیال متصل سرگرم کار است و طراح آگاهانه و به‌صورت ارادی سعی در خلق اثر دارد. همچنین در این مرحله قوه مخیله نیز وارد کار می‌شود و با تصرف در مدرکاتی که در دو خزانه خیال و واهمه مخزون شده دست به تحلیل و ترکیب می‌زند.

پس از مرحله سخت، فشرده و آگاهانه تدارک، مرحله نهفتگی ایجاد می‌شود و پس از آن روشنگری که به معنی ظهور ناگهانی ایده می‌باشد تحقق می‌یابد. بروز و ظهور ایده در زمان آرامش ذهن مورد دیگری است که این دو اندیشمند در آن اتفاق نظر دارند. به گفته لاوسون این‌که چگونه و چرا ذهن انسان به این طریق عمل می‌کند کاملاً روشن نیست. اما ملاصدرا در این مورد دلایلی ارائه می‌دهد. صدرا عوالم وجودی انسان را شامل بر سه عالم محسوسات، خیال (مثال یا متخیلات) و معقولات می‌داند. از دیدگاه ملاصدرا این دریافت از نوع علم حضوری می‌باشد. چیزی که بی‌واسطه توسط نفس درک و دریافت می‌شود و حاصل خیال منفصل می‌باشد. این‌گونه الهامات به‌صورت غیرارادی ظهور می‌یابد و ناگهانی و از نوع شهود است. به بیان دیگر، ایده از جنس عالم محسوسات نیست و از عالمی ورای ماده صدور می‌یابد. همان‌گونه که گفته شد انسان بنا بر مرتبه وجودی خود می‌تواند در هر سه عالم سیر کند و با ورود به عالم خیال و عقل به این کشف و شهود دست یابد. لازمه سیر و صعود در مراتب وجود کسب علم و دانش است چنان که صدرا تحت عنوان اتحاد عاقل و معقول از آن نام می‌برد. در واقع کسب دانش، انسان را به عالم عقل نزدیک می‌نماید. لاوسون نیز در بیانی مشابه خاطر نشان می‌کند که وقوع لحظه روشنگری مستلزم سپری نمودن دوره دریافت اولیه و تدارک است که می‌بایست بامطالعه و تلاش جدی طی گردد. لاوسون همچنین بیان می‌کند که در دوره نهفتگی ذهن به تنظیم دوباره و آزمودن همه داده‌هایی که در دوره‌های پرکار قبلی جذب شده است ادامه می‌دهد. نکته قابل توجه اینجاست که هر دو اندیشمند معتقد به کار، تلاش و کسب دانش و معرفت به‌منظور رسیدن به خلاقیت هستند و علاوه بر وجود ذاتی، خلاقیت را پدیده‌ای اکتسابی هم می‌دانند و اعتقاد دارند که می‌توان با کسب دانش این قوه را بیدار یا تقویت نمود. به گفته لاوسون ایده غالباً به طور ناخواسته در غیرمنتظره‌ترین زمان و نامربوط‌ترین مکان خود را می‌نمایند. اما معتقد است که ایده‌های بزرگ بدون تلاش به سراغ کسی نمی‌آیند. ملاصدرا نیز معتقد است که انسان به مقدار کوشش و حرکت باطنش، روغن قلبش و آتشزنه طبعش لطافت پیدا کرده و گوگرد نفسش این آمادگی را می‌یابد که در آن شعله‌ای از آتش ملکوت و یا نوری از نور انوار جبروت فروزان گردد. احساس به جزئیات سبب استعداد نفس برای قبول تصورات کلی است. این استعداد در مردم متفاوت است؛ چون درجات متفاوت است، وجود نفسی عالی حقایق را در کمترین زمان ادراک می‌کند و به حقایق اشیا احاطه پیدا می‌کند.

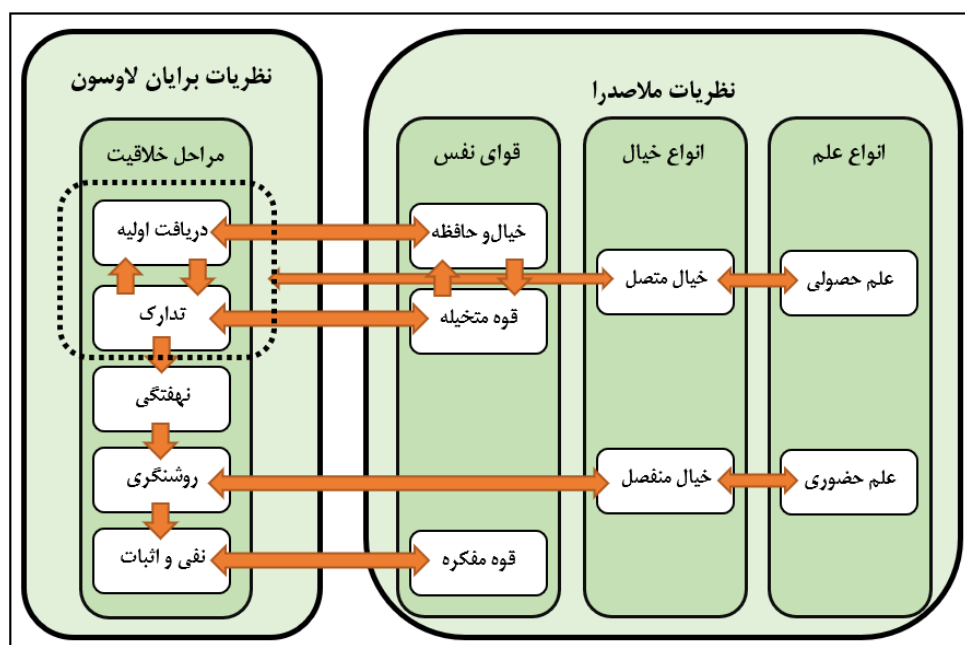
در بررسی تطبیقی مفهوم خلاقیت در حکمت اسلامی و نظریه‌های معاصر طراحی، یکی از نقاط قابل تأمل، نسبت میان عالم خیال در اندیشه ملاصدرا و دوره نهفتگی (Incubation) در نظریه طراحی برایان لاوسون است. اگرچه در نگاه نخست، هر دو مفهوم به مرحله‌ای غیرمستقیم، غیرآگاهانه و پیشینی در فرایند خلق اثر اشاره دارند؛ اما بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که این دو از حیث مبانی فلسفی، سطح تحلیل و نوع تبیین هم‌معنا نیستند و به دو ساحت کاملاً متمایز تعلق دارند. در حکمت متعالیه ملاصدرا، عالم خیال جایگاهی بنیادین در نظام هستی‌شناختی دارد و به‌عنوان مرتبه‌ای

واقعی از مراتب وجود، میان عالم ماده و عالم عقل قرار می‌گیرد. خیال در این معنا، نه یک قوه صرفاً روان‌شناختی و نه محصول ذهن فردی، بلکه ساحتی عینی و غیرمادی از وجود است که صور و معانی در آن تحقق می‌یابند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۳۲۷). ملاصدرا باتکیه بر اصالت وجود و تشکیک وجود، خیال را واسطه‌ای می‌داند که صور پیش از تحقق مادی، در آن به نحو وجودی متحقق می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳: ۱۱۵). از این منظر، اثر معماری پیش از آنکه به ماده درآید، در مرتبه خیال دارای نحوی از وجود است و معمار بیش از آنکه خالق صرف باشد، کاشف و مظهر صور موجود در این ساحت وجودی تلقی می‌شود؛ بنابراین، خلاقیت در حکمت صدرایی، فرایندی وجودی و تدریجی است که با شدن و تعمیق مرتبه وجودی اثر پیوند دارد (نصر، ۱۳۹۴: ۹۲). در مقابل، برایان لاوسون در چارچوب نظریه طراحی معاصر، خلاقیت را عمدتاً به‌مثابه یک فرایند شناختی و مسئله‌محور تحلیل می‌کند. در این رویکرد، دوره نهفتگی یکی از مراحل فرایند طراحی است که طی آن، طراح پس از مواجهه فعال با مسئله به طور موقت از آن فاصله می‌گیرد و پردازش اطلاعات در سطح ناخودآگاه ذهن ادامه می‌یابد. این مرحله نه واجد واقعیت مستقل بلکه وابسته به ساختار ذهنی و تجربیات فرد طراح است و نهایتاً به بروز ناگهانی ایده یا بینش (Insight) منجر می‌شود. در این نگاه، ایده معماری پیش از شکل‌گیری ذهنی، فاقد هرگونه وجود مستقل است و تحقق آن نتیجه تعامل میان داده‌ها، تجربه، حافظه و راهبردهای شناختی طراح محسوب می‌شود (Lowson, 2005: 131). براین اساس، تفاوت بنیادی این دو مفهوم در سطح تحلیل آن‌ها نهفته است. عالم خیال در اندیشه ملاصدرا، مفهومی هستی‌شناختی و ناظر به مراتب وجود است درحالی‌که دوره نهفتگی در نظریه لاوسون، مفهومی معرفت‌شناختی شناختی و ناظر به فرایندهای ذهنی انسان است. در اولی اثر معماری پیش از تحقق مادی، دارای نحوی از وجود است؛ اما در دومی اثر تا پیش از شکل‌گیری ایده در ذهن طراح وجودی مستقل ندارد. از همین رو هم‌معنا دانستن این دو مفهوم به فروکاست عالم خیال به سطح روان‌شناسی خلاقیت می‌انجامد که با مبانی حکمت متعالیه ناسازگار است. باین حال می‌توان در سطحی محدود و با احتیاط نظری، میان این دو مفهوم نوعی قیاس کارکردی برقرار کرد. از منظر تجربه زیسته طراح، دوره نهفتگی را می‌توان معادل تجربه ذهنی معاصر از مرحله‌ای دانست که در آن، ایده هنوز به سطح آگاهی کامل نرسیده، اما در حال تکوین است (Lowson, 2005: 52). این وضعیت از حیث نقش در فرایند خلق اثر شباهتی تمثیلی با کارکرد عالم خیال در حکمت صدرایی دارد با این تفاوت اساسی که در یکی سخن از پردازش شناختی ذهن است و در دیگری از تحقق مرتبه‌ای از وجود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۳۳۴)؛ بنابراین هرگونه مقایسه میان عالم خیال و دوره نهفتگی باید به‌عنوان مقایسه‌ای کارکردی و تحلیلی تلقی شود نه این‌همانی مفهومی. جدول ۱ مقایسه‌ای از این دو مفهوم ارائه می‌دهد.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی آرا لاوسون و ملاصدرا در باب عالم خیال و دوره نهفتگی، مأخذ: نگارنده

معیار	نهفتگی (برایان لاوسون)	عالم خیال (ملاصدرا)
سطح تحلیل	شناختی روان شناختی	هستی شناختی
واقعیت	وابسته به ذهن طراح	واقعی و مستقل از ذهن فرد
جایگاه اثر	هنوز وجود ندارد	پیشامادی و موجود
نقش معمار	حلال مسئله	کاشف
نوع تحقق	ذهنی	وجودی

و اما مرحله پنجم فرایند خلاقیت بنا بر نظر لاوسون دوره نفی و اثبات می باشد که طی آن ایده آزموده می شود و پس از بررسی های لازم بسط و توسعه می یابد. به عبارت دیگر در این مرحله قوه متفکره وارد عمل شده و ایده ظهور یافته را مورد سنجش قرار می دهد. لاوسون اندیشیدن را شامل بر انواعی می داند و معتقد است از میان این انواع دو گونه اندیشه تخیلی و استدلالی در کار طراحان اثرگذار است. صدرا از این دو نوع به قوه متخیله و متفکره نام می برد و علاوه بر تصدیق نقش این دو قوه در آفرینشگری، به نقش خیال نیز تأکید می کند که شرح آن در بخش های پیشین بیان گردید. جدول ۲ و تصویر ۳ مقایسه تطبیقی نظریات برایان لاوسون و ملاصدرا را در باب خلاقیت نشان می دهد.

تصویر ۳. مقایسه تطبیقی آرا لاوسون و ملاصدرا در باب خلاقیت، مأخذ: نگارنده

جدول ۲-مقایسه تطبیقی آرا لاوسون و ملاصدرا در باب خلاقیت، مأخذ: نگارنده

مفاهیم	برایان لاوسون	ملاصدرا
تعریف خلاقیت	آفرینش پدیده‌ای که جدید باشد	آفرینش چیزی از عدم
ماهیت خلاقیت	ذاتی و اکتسابی	ذاتی و اکتسابی
تقویت خلاقیت	تلاش و ممارست در حل مسئله	کسب معرفت (اتحاد عاقل و معقول)
فرایند طراحی	مراحل خودآگاه و ناخودآگاه	مراحل خودآگاه و ناخودآگاه
روشنگری	پس از مرحله نهفتگی	در حالت آرامش ذهنی
اندیشه طراحانه	استدلال و تخیل	مخیله، متفکره، مصوره
مؤلفه اثر معماری	کسب اطلاعات و ترکیب با ایده	علم حصولی و علم حضوری
ظهور ایده	سازوکار نامشخص	شهود و علم حضوری (در عالم خیال و عقل)

نتیجه‌گیری

با تأمل در آرا و اندیشه‌های برایان لاوسون و صدرالمآلهین شیرازی می‌توان نتیجه گرفت که آفرینش اثر معماری حاصل تعامل دو مؤلفه اساسی است: نخست دانش، اطلاعات و آگاهی‌های پیشینی طراح و دوم خلاقیت؛ مؤلفه‌ای که بدون آن هیچ برنامه یا اندیشه‌ای به تجسم عینی نخواهد رسید. در فرایند طراحی معماری، معمار مجموعه معقولات، محفوظات و تجارب پیشین خود را به کار می‌گیرد و در صورت لزوم با کسب اطلاعات جدید می‌کوشد این داده‌ها را با خواسته‌ها و قیود طرح پیوند داده و تلفیق نماید. باین‌حال عامل بنیادین در خلق اثر هنری، ایده طراحی است. امری که از ساحت درونی و باطن معمار نشئت می‌گیرد.

از منظر حکمت صدرایی ایده از سنخ علم حضوری است و می‌تواند در مراتب عقلی یا خیالی تحقق یابد. معمار به یاری قوه خلاقه خود صورت‌هایی مثالی را در عالم خیال ایجاد می‌کند که زمینه‌ساز عینیت‌یافتن اثر معماری می‌شوند. این صور مثالی دارای مراتب مختلفی هستند و تحقق آن‌ها وابسته به توان، سعه وجودی و جوهره ادراکی شخص معمار است. در این چارچوب، آفرینش معماری نه صرفاً حاصل ترکیب داده‌ها، بلکه فرایندی وجودی، تدریجی و معنادار تلقی می‌شود.

در مقابل برایان لاوسون با رویکردی شناختی و تجربی نشان می‌دهد که ایده‌ها به‌صورت تصادفی پدیدار نمی‌شوند؛ بلکه نتیجه مطالعه، پیگیری و تلاش مداوم طراح هستند. از دیدگاه او خلاقیت ویژگی ذاتی انسان است که در بستر فرایند طراحی و از طریق تعامل میان تلاش‌های خودآگاه و فرایندهای ناخودآگاه ذهنی شکل می‌گیرد. آفرینش اثر

معماری در این چارچوب شامل مراحل چون درگیری فعال با مسئله، دوره نهفتگی، بروز ایده و در نهایت ارزیابی و انتخاب آگاهانه راه حل است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هر دو دیدگاه بر ترکیبی بودن فرایند طراحی از فعالیت‌های خودآگاه و ناخودآگاه تأکید دارند با این تفاوت که نظریات لاوسون عمدتاً به توصیف و دسته‌بندی مراحل شناختی فرایند طراحی می‌پردازد و در بسیاری موارد از تبیین مبانی وجودی و چرایی نهایی این فرایند فراتر نمی‌رود. در مقابل، ملاصدرا با اتکا بر مبانی هستی‌شناختی و نگاهی فرامادی فرایند آفرینش اثر را در پیوند با مراتب ادراک، خیال و تحقق وجودی معنا می‌کند.

از این منظر اهمیت این مقایسه برای فهم، نقد و خلق هنر و معماری اسلامی آشکار می‌شود. این پژوهش نشان می‌دهد که خلاقیت در معماری اسلامی را نمی‌توان صرفاً به نوآوری‌های فرمی یا حل مسئله تقلیل داد؛ بلکه باید آن را فرایندی وجودی دانست که در آن اثر معماری از مرتبه خیال به مرتبه عینیت سیر می‌کند. براین اساس معیار تمایز میان یک اثر معماری اسلامی اصیل و اثری صرفاً متأثر از مؤلفه‌های ظاهری معماری اسلامی نه در فرم نهایی بلکه در نحوه هستی‌یافتن اثر و کیفیت فرایند آفرینش آن نهفته است.

در نهایت تفاوت دیدگاه ملاصدرا و براین لاوسون درباره خلاقیت صرفاً اختلافی در روش تحلیل یا زبان نظری نیست؛ بلکه ریشه در دو تلقی بنیادین متفاوت از آفرینش اثر معماری دارد. یکی آن را فرایندی وجودی، غایت‌مند و مبتنی بر مراتب ادراک و خیال می‌داند و دیگری آن را نتیجه تعامل فرایندهای شناختی و حل مسئله در ذهن طراح تلقی می‌کند. این تمایز می‌تواند مبنایی نظری برای بازاندیشی در مفهوم خلاقیت اسلامی فراهم آورد و راهگشای رویکردی عمیق‌تر در آموزش، نقد و خلق معماری اسلامی معاصر باشد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- بنی‌اسدی باغمیرانی، مهدی؛ حسینی، سید بهشید و شاهچراغی، آزاده (۱۴۰۳) «فضای تهی؛ محل تجلی و ادراک معنا در معماری اسلامی (بررسی تأثیرگذاری فضاهای تهی بر روی مخاطب، مبتنی بر آرای ملاصدرا)»، مطالعات هنر اسلامی، ۲۱ (۵۳)، ۶۳-۸۰.
- جوادی، محسن؛ کوهی، توکل و باران، سادات (۱۳۹۱) «وجود ذهنی از دیدگاه ملاصدرا»، حکمت صدرایی، ۱ (۱)، ۳۳-۴۶.
- حبیب‌الهی، رحیم؛ امانی، میثم و ساداتی‌زاده، سجاد (۱۴۰۳) «صل مهدویت در ادیان الهی از دیدگاه ملاصدرا و انعکاس آن در خط‌نگاره‌های ظروف فلزی صفوی»، مطالعات هنر اسلامی، ۲۱ (۵۴)، ۲۱۱-۲۲۴.
- حسینی، سید ناصر؛ قاسمی، حمید محمد و خرمی، مرتضی (۱۴۰۳) «بررسی موانع شناختی خلاقیت از منظر آموزه‌های اسلامی»، معرفت و بصیرت اسلامی، ۲ (۱)، ۵۶-۷۰.
- حسینی، افضل‌السادات؛ محمودی، نورالدین (۱۳۸۹) «خلاقیت از منظر معرفت‌شناسی ملاصدرا و دلالت‌های تربیتی آن (با تأکید بر حوزه اصول و روش)»، اندیشه‌های نوین تربیتی، ۶ (۲)، ۹۱-۱۲۶.
- خیابانی، بهمن (۱۳۹۰) «خیال در مثنوی مولوی»، عرفان اسلامی، ۸ (۳۰)، ۰-۰.
- رئیزی، انور؛ احمدی سعدی، عباس و اخگر، محمدعلی (۱۴۰۳) «بررسی رابطه دوسویه انسان و خدا در اندیشه عرفانی صدرای شیرازی»، معرفت و بصیرت اسلامی، ۲ (۱)، ۳۴-۴۴.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۱) *الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة العقلیة* (جلد ۱)، چاپ دوم، تهران: مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۳) *الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة العقلیة* (جلد ۴)، مترجم: محمد خواجه‌جوی، تهران: داراحیاء التراث العربی.
- کرمی، محمدرضا؛ موحدی، عبدالحسین؛ صافحیان، محمد و منصوری، سعید (۱۴۰۴) «جایگاه تقسیمات ادراک عقلی در نظام فلسفی ملاصدرا و نسبت آن با دیگر ادراک»، معرفت و بصیرت اسلامی، ۳ (۴)، ۱-۱۴.
- کهن‌هوش‌نژاد، رضا و خنیفر، حسین (۱۴۰۴) «خلاقیت از منظر فلسفه صدرایی، آموزه‌های قرآنی و روایات: ارائه الگوی سازمانی مبتنی بر حکمت اسلامی»، فلسفه دین، ۲۲ (۱)، ۶۳-۸۱.
- لاوسون، برایان (۱۳۸۹) *آنچه طراحان می‌دانند*، محمدرضا شاهی، چاپ اول، تهران: یزدا.
- لاوسون، برایان (۱۳۹۰) *طراحان چگونه می‌اندیشند*، مترجم: حمید ندیمی، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

نصراصفهانی، علی؛ فرخی، مجتبی؛ امیری، زینب و سلحشوری، روح‌الله (۱۳۹۴) «تأثیر سلامت سازمانی بر کارآفرینی سازمانی با نقش میانجی: جو خلاقیت»، مدیریت نوآوری، ۴ (۲)، ۱۳۵-۱۵۳.

نصر، سیدحسین (۱۳۹۴) هنر و معنویت/اسلامی، مترجم: رحیم قاسمیان، چاپ سوم، تهران: حکمت.

نیک‌روش، ریحانه و صابرنژاد، ژاله (۱۳۹۸) «بازشناخت جایگاه خیال در معماری باتکیه بر مثنوی معنوی»، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۱۵ (۵۶)، ۲۸۱-۳۱۰.

Boroon, S., Heidarie, A., Bakhtiar poor, S., & Boroon, S. (2013). The Effect of Creative Problem Solving Training on Creativity Components of Students. *Journal of Innovation and Creativity in Human Science*, 2(8), 55-68.

Ceylan, S., Sahin, P., Secmen, S., Somer, M.E., & Suher, H.K. (2024). The contribution of digital tools to architectural design studio: A case study. *Ain Shams Engineering Journal*, 15 (7), 1-8.

Doheim, R.M., & Yusof, N. (2020). Creativity in architecture design studio. Assessing students' and instructors' perception. *Journal of Cleaner Production*, 249.

Lawson, B.R. (2004). Schemata, gambits and precedent: some factors in design expertise. *Design Studies*, 25(5), 443-457.

Lawson, B.R. (2005). *How designers think: The design process demystified (4th)*. Oxford: Architectural Press.

Medel Vera, C., Britton, S & Francis Gates, W. (2025). An exploration of the role of generative AI in fostering creativity in architectural learning environments. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 9: 1-12.

Mutlu Danaci, H. (2015). Creativity and knowledge in architectural education. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 174: 1309-1312.

Richard, Paul., & Elder, Linda. (2019). *The Nature and Functions of Critical and Creative Thinking*. Foundation for Critical Thinking. Pennsylvania State University.